

AKSILOGIJOS ISTORIJS KLAUSIMAI

T. SODEIKA

VERTYBĖ KAIP ONTOLOGINĖ PROBLEMA R. INGARDENO FENOMENOLOGIJOJE

Turbūt labiausiai R. Ingardeną išgarsino jo estetišiai tyrimai. Tačiau jis pats pagrindiniu savo darbo baru laikė ontologiją. Ontologinė problematika dominuoja ir R. Ingardeno aksiologijoje: nagrinėdamas vertybes, daugiausia dėmesio jis skiria jų būties problemai.

R. Ingardenas skiria tris ontologinio tyrimo aspektus: materialų, formalų ir egzistencinį. Jo nuomone, šie trys aspektai leidžia atskleisti būties prigimtį. Pirmas klausimas, kurį R. Ingardenas kelia, nagrinėdamas kokią nors egzistenciją,— tai klausimas apie jos egzistavimo būdą. Atsakymą į šį klausimą mums turi duoti egzistencinė būties analizė. Tačiau vien egzistencinės charakteristikos nepakanka: skirtumus tarp įvairių būties tipų galima gerai suprasti tik tada, kai jų struktūra bus atskleista materijos ir formos sąvokomis. Šias sąvokas R. Ingardenas vartoja kiek kitaip negu to reikalauja Aristotelio tradicija. Forma jam yra visų pirma tai, kas neturi jokio kokybinio apibrėžtumo, bet yra bet kokios kokybės pagrindas, pavyzdžiui, „savybių subjektas“ arba „ko nors savybė“¹. Atitinkamai materija nusakoma kaip kokybinis būties apibrėžtumas. Tirdamas įvairius būties momentus, R. Ingardenas skiria tris pagrindinius egzistavimo būdus: realų, idealų ir intencionalų. Realiai egzistuojantiems objektams būdingas laikiškumas, egzistavimo savaimingumas, struktūrinis paprastumas, priklausymas priežastiniam sąryšiui. Idealūs objektai yra nekintami, nelaikiški, turintys bendrybės pobūdį. Intencionalių objektų pavyzdžiu gali būti meno kūriniai, kalbinės struktūros, įvairūs žaidimai (pvz., šachmatai), visuomeniniai institutai².

Nagrinėdamas vertybes, R. Ingardenas naudoja ontologijos sąvokų aparatą ir remiasi savo ontologinių tyrinėjimų rezultatais, o pagrindiniu aksiologinės analizės tikslu laiko ieškojimą „pagrindų tam, kad galima būtų racionaliai *pripažinti* vertybių, kaip ypatingos rūšies objektinių determinacijų, egzistavimą“³. R. Ingardeno pateikiama vertybių klasifikacija beveik nesiskiria nuo kitų fenomenologų klasifikacijų. Jis skiria:

¹ *Ingarden R. Spór o instnienie świata.*— Warszawa, 1960, t. I, s. 359.

² Ten pat, p. 280—286.

³ *Ingarden R. Przeżycie, dzieło, wartość.*— Kraków, 1966, s. 84.

„a) vitalines vertybes, kurioms labai giminingos yra utilitarios vertybės ir vertybės, teikiančios malonumą (przyjemnościowe), b) kultūrinės vertybės, būtent 1. pažintines, 2. estetines, 3. socialines (paproutines) ir galiausiai c) moralines vertybes, siauresne, precizine to žodžio prasme“⁴.

R. Ingardeno aksiologijoje pagrindinis vertybės struktūrinis elementas yra jos materija. Lenkų filosofas griežtai pasisako prieš aksiologinį formalizmą, tęsdamas M. Šelerio pradėtą materialinės aksiologijos tradiciją. R. Ingardeno nuomone, negalima apibrėžti vertybės vien jos formalių sąlygų pagalba. Tokio tipo apibrėžimas bus tuščias tol, kol vertybė nebus suvokta intuityviai, patirta betarpiškai. Todėl tyrimas visuomet turi prasidėti nuo vertybės pirminės, betarpiškos intuicijos. Šioje intuicijoje vertybės pasirodo nepaprastai diferencijuotai savo materijos atžvilgiu. Antai estetinė vertybė — tai ne vien „grožis“, bet ir žavumas (la grâce), didingumas, arba tokio grožio atmaina kaip „gražumas“ (ładność). Pats grožis taip pat diferencijuotas — pvz., romaniškoje architektūroje jis kitoks negu prancūziškoje gotikoje. Tas pats ir moralinių vertybių sferoje: šalia gėrio čia egzistuoja atsakingumas, teisingumas, pasiaukojimas ir pan.⁵ Joks formalių sąlygų rinkinys, R. Ingardeno nuomone, negali pakeisti intuityvaus vertybės patyrimo. Tačiau tai nereiškia, kad vertybės negali būti apibrėžtos sąvokomis. Ir nors R. Ingardenas pripažįsta egzistuojant tokias vertybes, „kurių materija yra tokia savita, pirminė ir nepakartojama, kad jų negalima įjungti į jokią vertybių grupę arba rūšį“⁶, vis dėlto, jo nuomone, daugeliu atvejų vertybės materijoje galima išnirti tam tikrą struktūrą, išreiškiamą sąvokomis ir įgalinančią šias vertybes klasifikuoti.

Su vertybės materija susijusi jos forma. Remdamasis savo ontologiniais tyrinėjimais, R. Ingardenas konstatuoja, kad vertybės forma skiriasi nuo realaus individualaus objekto formos. Pastaroji — tai visų pirma „savybių subjektas“. Tačiau vertybė savybių subjektu būti negali, nes ji egzistuoja nesavarankiškai, priklausomai nuo savo nešėjo — „vertingo“ objekto. Vertybės egzistavimo forma priklauso nuo šio nešėjo egzistavimo formos. Tačiau, kaip pripažįsta R. Ingardenas, sąryšis tarp vertybės ir jos nešėjo detaliau nėra ištirtas ir tenka pasitenkinti tik tam tikro atitikimo konstatavimu. Antai vitalinių bei utilitarinių vertybių nešėju gali būti realus daiktas, moralinių vertybių atveju tai — asmuo, bet taip pat ir valios aktas arba veiksmas (poelgis); estetinis objektas, atsirandantis iš suvokėjo ir meno kūrinio susidūrimo ir priklausantis internacionalinės būties sferai, gali būti estetinės vertybės nešėjas. Gali pasirodyti, kad toks vertybės nesavarankiškumas rodo ją esant nešėjo savybe. R. Ingardenas, atrodo, nelinkęs priimti šios koncepcijos. Pagal jo ontologinius tyrimus išeitų, kad fiziniai daiktai negali būti vertybės nešėjai, nes jie turi tik fizines savybes. R. Ingardeno nuomone, vertybes

⁴ Ten pat, p. 85.

⁵ Ten pat, p. 86—87.

⁶ Ten pat, p. 92.

reikėtų suprasti greičiau kaip tam tikrą „anstatą“, išaugantį virš vertybės nešėjo savybių⁷. Tačiau neteisinga būtų interpretuoti jas kaip savotiškas „antrines savybes“. Pastarosios egzistuoja vien daikto „paviršiuje“, nepaliesdamos jo „gelmės“, tuo tarpu vertybė modifikuoja visą savo nešėjo būties struktūrą: vertingas daiktas egzistuoja kitaip, negu neturintis vertės. Visa tai, R. Ingardeno nuomone, verčia mus laikyti vertybę tam tikra esybe (istność, entitas), kuri, nors ir nėra savarankiškas objektas (nes reikalauja nešėjo), bet turi specifinę formalią struktūrą, skiriančią ją nuo kitų esybių. Specifiniai vertybės momentai yra jos „*vertybiškumas*“ (wartościowość) ir „*privalomumas*“ (powinnościowość)⁸. Šie momentai nepriklauso nei vertybės formai, nei materijai, nei egzistavimo būdai. Jie modifikuoja vertybės ontologinę struktūrą visais aspektais, nors patys negali būti nusakomi kuriuo nors iš jų.

Tuo būdu tiek savo materija, tiek forma vertybės skiriasi nuo kitų esybių. R. Ingardeno nuomone, šis skirtumas ižiūrimas ir nagrinėjant vertybės egzistavimo būdą. Tradicija tapatina vertybę su idėja, t. y. suprantą ją kaip kažką, kas egzistuoja virš laiko. Taip manė Platonas. Naujaujoje filosofijoje šią nuomonę palaikė M. Šeleris. Tačiau šalia idėjos jis pripažino dar ir savotišką jos realizaciją — „gėrybę“ (Gut). „Gėrybė“ M. Šeleriiui yra tam tikras individualus objektas, turintis vertę. R. Ingardeną daugiau domina pati vertybės realizacija, todėl vertybės sąvoką jis vartoja M. Šelerio „gėrybės“ prasme: vertybė R. Ingardeniui — tai „visuma momentų, kurie, pasirodydami tam tikroje „gėrybėje“ („dobro“), padaro, kad ji nustoja būti vien koku nors daiktu ir tampa būtent „gėrybe“ M. Šelerio prasme“⁹. R. Ingardenas pripažįsta, kad įvairios vertybės egzistuoja įvairiais būdais. Moralinės vertybės egzistuoja kitaip negu estetinės arba utilitariosios. Žiūrint į jų santykį su vertybių nešėjais, paaiškėja štai kas: moralinėms vertybėms egzistuoti pakanka vien nešėjo, o estetinės bei utilitarios be nešėjo reikalauja dar vienos esybės. Estetinių vertybių atveju tai — stebėtojas, stebintis meno kūrinį, utilitarių,— pavyzdžiui, daiktas, kurį apdirbame įrankiu.

Gali pasirodyti, kad vertybės egzistavimo būdas sutampa su jos nešėjo egzistavimo būdu. Būdingas realaus daikto egzistavimo būdo momentas yra *laikiškumas*, todėl svarbu išsiaiškinti vertybės santykį su laiku. R. Ingardenas konstatuoja, jo nuomone, akivaizdų faktą, kad tam tikro poelgio moralinė vertybė *atsiranda* kartu su pačiu poelgiu. Taip pat akivaizdu jam atrodo tai, kad konkretaus žmogaus vertybė *išnyksta* jam mirus. Iš to sektų, kad vertybės (bent jau moralinės) egzistavimas yra laikiškas. Tačiau tai, R. Ingardeno nuomone, implikuotų atsakomybės fenomeno neegzistavimą: nekintanti vertybė yra vienas iš atsakomybės ontinių fundamentų¹⁰. Taigi vertybė turėtų egzistuoti viršlaikiš-

⁷ Ten pat, p. 100.

⁸ Ten pat, p. 96—98.

⁹ Ten pat, p. 102.

¹⁰ Ingarden R. Książeczka o człowieku.— Kraków, 1975, s. 105—119.

kai, bet kartu kažkaip dalyvauti laiko tėkmėje. Pripažindamas vertybės egzistavimo būdo savitumą, R. Ingardenas rašo: „atrodo, kad joks iš mums žinomų egzistavimo būdų, būtent,— nei ideali, nei reali, nei grynai intencionali (heteronominė) būtis — netinka tam, kad galima būtų ją priskirti tam būdai, kuriuo egzistuoja <...> vertybės“¹¹. R. Ingardenas nesutinka su G. Lotce, teigusiu, kad vertybės neegzistuoja, o „galioja“ (gelten). Jo nuomone, kalbėti apie vertybių galiojimą galima tik po to, kai jau nustatytas jų egzistavimas: jei vertybė neegzistuoja, tai ji negali ir „galioti“. Taip pat nepriimtina R. Ingardeniui yra ir Badeno mokyklos neokantininkų koncepcija, pagal kurią vertybės ne egzistuoja, o turi „egzistavimo privalėjimų“ (Seinssollen). Lenkų filosofas pripažįsta, kad vertybės struktūroje (jo materijoje) yra kažkoks momentas, konstatuojantis tos vertybės realizavimo „privalomumą“, tačiau tas „privalomumas“ čia visai kitoks negu, pavyzdžiui, fizikiniame eksperimente, kai, sudarius tam tikras sąlygas, „privalo“ pasirodyti tam tikras apibrėžtas reiškinys. Vertybinio (atskiru atveju moralinio) „privalėjimo“ atveju pati vertybė aiškiai pasirodo tik tada, kai atliekamas realizacijos veiksmas¹². Realizuota vertybė išlaiko savyje tam tikrą „privalėjimo antspaudą, kuris ir skiria ją nuo vertybiškai indiferentiško objekto. Todėl, R. Ingardeno nuomone, „realizuotos vertybės vertybiškumas tartum apima vertybės egzistavimą, arba tiksliau sakant, tame egzistavime turi vieną iš savo fundamentų ir todėl plaukia ne tik iš pačios vertybės materijos, bet ir iš jos realizacijos efektyvumo“¹³. Taigi vertybės egzistavimą apibūdina ne pats Sollen, o to Sollen realizavimas.

R. Ingardenas spėja, kad vertybės egzistavimo būdas yra kažkaip susijęs su jos materija, su vertingumo tipu, tačiau prisipažįsta, kad detaliau apibrėžti šį sąryšį jis nesugeba. „Vertybėse, kaip ir visur kitur, kas egzistuoja, galima atskirti tam tikrą (kategorinę) „formą“ ir tam tikrą „materiją“, taip pat ir egzistavimo būdą, kuriuo ta įforminta materija egzistuoja. Bet jau pats „vertybiškumas“ yra kažkas, kas, būdamas būtinas kiekvienai vertybei, pats nėra nei jos forma, nei materija, nei egzistavimo būdas, nors, pasireikšdamas vertybėje, jis ir implikuoja vertybės formos skirtingumą nuo formos daikto, kuris nėra vertybė. Taip pat jis implikuoja ir tam tikrą specifinę vertybės egzistavimc būdo modifikaciją“¹⁴.

Tad vertybė R. Ingardeniui egzistuoja specifiniu būdu. Pabandykime vis dėlto išsiaiškinti, kas gi realiai atitinka tą paslaptinę būties sferą. Tyrinėtojiui marksistui turėtų kilti klausimas: ar negalima lokalizuoti vertybių socialinėje erdvėje, ar, aprašinėdamas vertybių būties sudėtingumą, R. Ingardenas neturi galvoje realios visuomeninių santykių dialektikos? Į tai lenkų filosofas, tikriausiai, atsakytų neigiamai. Visuome-

¹¹ Ingarden R. *Przeżycie, dzieło, wartość*, S. 108—109.

¹² Ten pat, p. 110.

¹³ Ten pat, p. 111.

¹⁴ Ten pat, p. 97—98.

nė, kultūra jam yra nepakankamai „stiprios“ būtyš, kad apsaugotų vertybes nuo reliatyvizmo ir nuo visiško jų egzistavimo paneigimo. Pripažindamas, kad „tai, ką vadiname vertybe: gėris, grožis, tiesa (prawdziwość), teisingumas ir t. t., nepriklauso žmonių pasaulio fiziškai-biologiniam pamatui, bet pasireiškia tik toje, mūsų sukurtoje ir žmogui būdingoje antstatinėje realybėje“¹⁵. R. Ingardenas vis dėlto negali sutikti su tuo, kad vertybių ontologinis statusas sutampa su visuomenės, kultūros statusu. Kultūra jam tėra savotiška pagalbinė sfera, leidžianti žmogui prasisiverbti „prie tos būties sferos, kurią sudaro vertybės“¹⁶. Vertybės R. Ingardenui egzistuoja virš bet kokio istoriškumo, o „tam tikrų vertybių ribotas prieinamumas ir pasiekiamumas <...> negali būti sutapatinti su istoriškai kintančiu tų vertybių pripažinimu, o tas kintantis pripažinimas negali būti argumentas tam, kad vertybės aplamai neegzistuoja ir yra tik kai kurių žmonių fantomas, chimera. Kas laiko vertybes istoriškai sąlygota žmonijos fikcija <...>, turi susitaikyti su tuo, kad tuo pačiu jis paneigia bet kokios atsakomybės galimybę ir galiausiai turi atsisakyti reikalavimo, kad žmogus atsakomybės imtųsi“¹⁷. Pastarojoje citatoje į akis krenta tai, kad savotišku argumentu už vertybių neistoriškumą ir nelaikiškumą R. Ingardenui tarnauja atsakomybės galimybė (arba negalimybė). Tai kelia mintį, kad vertybių būties specifika (tokia, kokią ją supranta R. Ingardenas) gali būti paaiškinta, susiejant jo ontologiją su tam tikru „transcendentaliniu subjektu“. Šia proga pravartu prisiminti E. Huserlio filosofijos evoliuciją. Savo „Loginiuose tyrinėjimuose“ jis bandė pažinimą grįsti ontologiškai, gnoseologijos ir logikos pagrindu laikydamas objektyvių pažinimo struktūrų aprašymą. Šių struktūrų objektyvumas, jų nepriklausomybė nuo subjekto pažintinių aktų turėjo garantuoti ir paties pažinimo objektyvumą. Tai — ankstyvojo E. Huserlio „realizmas“. Posūkis „idealizmo“ link įvyko, tada, kai iškilo klausimas apie subjektą, kuriam tos objektyvios struktūros atsiskleidžia kaip tam tikros akivaizdžios duotybės, subjektą, kuris mato daiktus tokius, kokie jie yra „savyje“. Bandydamas atsakyti į šį klausimą, E. Huserlis ir sukūrė savo „transcendentalinį idealizmą“: pagrindiniu tolesnio tyrimo objektu tapo transcendentalinė sąmonė, savo intenciniais aktais konstatuojanti tiek objektyvų pasaulį, tiek socialinę-kultūrinę sferą. Materialus pasaulis ir kultūra prarado savarankiškumą ir tapo tik transcendentalinio subjekto aktų koreliatu. Atrodo, kad tik šis objektyvaus pasaulio nesavarankiškumas buvo R. Ingardenui labiausiai nepriimtinas ir kaip tik dėl to jis atsisakė sekti savo mokytojo pėdomis ir ėmė kurti „realistinį“ fenomenologijos variantą, pagrįstą ne transcendentalinės sąmonės analize, o ontologija. Jei E. Huserlis įvairias ontines struktūras traktuoja kaip subjekto konstitutyvinio aktyvumo produktą, tai R. Ingardenas supranta jas kaip kažką egzistuojantį objektyviai, kažką, kas

¹⁵ *Ingarden R. Książeczka o człowieku. s. 38.*

¹⁶ *Ten pat, p. 38.*

¹⁷ *Ten pat, p. 118.*

turi būti betarpiškai patirta šioje duotybėje ir aprašyta jos ribose. Bet kas gi yra toji sąmonė, kuriai objektyviai egzistuojanti struktūra (mūsų nagrinėjamu atveju — vertybė) atsiskleidžia betarpiškoje duotybėje? Pats R. Ingardenas šios sąmonės netematizuoja, laikydamas ją grynai receptyvia, neturinčia jokios įtakos objekto ontinei struktūrai. Tačiau ar nepavyktų paaiškinti R. Ingardeno aprašytos paslaptingos vertybių būties, laikant šią sąmonę savotišku „transcendentaliniu subjektu“? Išsamus atsakymas į šį klausimą reikalauja kur kas platesnio tyrimo, peržengiančio mūsų temos ribas, todėl pasitenkinsime viena kita bendresnio pobūdžio pastaba, nurodanti to tyrimo kryptį. Savotišku raktu čia mums turėtų tarnauti E. Huserlio transcendentalizmo principas, pagal kurį visos ontinės struktūros yra konstitutos tam tikrų sąmonės aktų. Prisimindami, kad, pagal R. Ingardeną, vertybės egzistuoja už istorijos ir visuomenės ribų, kad jų ontinėje struktūroje atrandami tokie neapibrėžiami momentai kaip „vertybiškumas“ ir „privalomumas“, kad vertybės pobūdį iš esmės apsprendžia jos intuityviai suvokiama materija, galime pabandyti rekonstruoti R. Ingardeno aksiologijos „transcendentalinio subjekto“ bendriausius bruožus. Tai — susvetimėjusi sąmonė, pasimetusi sudėtingoje istorinėje situacijoje ir ieškanti atramos savo vertybinei orientacijai. Neatpažindama savęs socialinėje realybėje, ji projektuoja savo ieškojimus į nei gamtai, nei kultūrai nepriklausančią „vertybinės“ būties sferą.

Antra vertus, R. Ingardeno „aksiologinė sąmonė“, neatpažinusi savęs visuomeninės sąmonės istoriniame kitime, absoliutina savo vertybinę orientaciją, darydama ją apskritai vertybių būties konstitutyviniu pagrindu. Bet koks istoriškumas tada neišvengiamai veda prie aksiologinio reliatyvizmo, kurio alternatyva gali būti tik vertybių viršlaikinės, neistorinės būties postulavimas. Realus subjektas — istoriškai suprasta visuomenė — radikaliai priešpriešinamas vertybių būties sferai ir pakeičiamas iš savo istorinio bei socialinio konteksto išplėsta abstrakčia žmogiška sąmone, nereflektuojančia savo visuomeninės prigimties. Šis nereflektavumas — sąlygotas metodologinės R. Ingardeno nuostatos, atskiriančios gnoseologiją (subjekto-objekto santykio tyrimą) nuo ontologijos (nepriklausomai nuo subjekto egzistuojančių struktūrų tyrimo).

Todėl atrodo, kad R. Ingardeno aprašyta vertybių sfera yra ne kas kita, kaip savotiška individualios sąmonės vertybinės orientacijos hipostazė. Ši sąmonė, nereflektuodama savo „transcendentalinės struktūros“ (kurį savo ruožtu veda prie istoriškai-kultūrinio jos sąlygotumo ieškojimo), hipostazuoja kai kuriuos savo determinantus, suteikdama jiems specifinį ontologinį statusą.